

Bir Sözlüğün Arap Gramerine Katkısı: Kitâbu'l-'Ayn Örneği

Contribution of a Dictionary to Arabic Grammar: The Example of Kitâb al-'Ayn

Mehmet Yılmaz^{1*}

*Sorumlu yazar

Corresponding author

¹Dr., Çukurova Üniversitesi, Türkiye

Dr., Cukurova University, Türkiye

ahmetmiselim@gmail.com

ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-9648-2985>

Makale geliş tarihi / First received : 18.01.2023

Makale kabul tarihi / Accepted : 04.03.2023

242

Bilgilendirme / Acknowledgement:

Yazar aşağıdaki bilgilendirmeleri yapmaktadır:

- 1- Bu makale "Mahreç Sistemli Sözlüklerin Arap Gramerinin Gelişmesindeki Rolü" isimli doktora tezinden üretilmiştir.
- 2- Makalemizde etik kurulu izni ve/veya yasal/özel izin alınmasını gerektiren bir durum yoktur, çünkü makale kavramsal bir çalışmadır.
- 3- Bu makalede araştırma ve yayın etiğine uyulmuştur.

This article was checked by *iThenticate*. Similarity Index 09%

Atıf bilgisi / Citation:

Yılmaz, M. (2023). Bir sözlüğün Arap gramerine katkısı: Kitâbu'l-'Ayn örneği. *IBAD Sosyal Bilimler Dergisi*, (14), 242-262.

ÖZ

Araştırmanın amacı, bir sözlük olarak kendi alanında bir kilometre taşı sayılan ve Halil b. Ahmed el-Ferâhîdî'ye (ö. 175/791) nispet edilen *Kitâbu'l-'Ayn*'in sözlükçülük dışında bir alan olarak Arap gramerine yaptığı katkıyı ortaya koymaktır. Adı geçen eser taranmak suretiyle içerdiği gramer konuları tespit edilmiştir. Elde edilen tespitler ile diğer Arap dili müelliflerinin bu tespitlere yaptığı iktibaslar değerlendirilerek ve kıyaslama yapılarak *Kitâbu'l-'Ayn*'in gramere katkısı ortaya konulmuştur. Bu müelliflerin başında da yine kendi alanında bir kilometre taşı olarak görülen Ebû Bîşr Amr b. Osmân Sibeveyhi (ö. 180/796) ve eseri *el-Kitâb* gelmektedir. Nitel yöntemle gerçekleştirilen araştırmada, hicri ilk üç asırda yaşamış Basra ve Kûfe dil mektebi dilcilerinin öncelikle *Kitâbu'l-'Ayn* olmak üzere bu iki esere yaptıkları atıflar baz alınmıştır. Belirtilen zaman dilimi, Arap gramerinin en yoğun olarak işlendiği, bakir ve orijinal dönem olup sonraki dönemlere kaynaklık etmiştir. Ayrıca ilgili dönemde, oluşumları tam olarak gerçekleşmediği ve müstakil bir araştırmaya mebni olduğu için diğer dil mektebi mensuplarına değinilmemiştir. Diğer taraftan, araştırmada değinilenden çok daha fazlasını haiz olan *Kitâbu'l-'Ayn*'daki gramer içeriklerinden, amaca uygun olarak ilgili zaman dilimindeki eserlerde geçtiği kadarına yer verilmiştir. Böylece *Kitâbu'l-'Ayn* örneklemesinden yola çıkarak, genellikle yazıldığı dönemde mu'cem diye adlandırılan sözlük türü eserlerin, sözcük hazinesi veya lügatini ortaya koymalarının yanında "gramer konularını da içeriyor mu?" sorusunun olumlu cevabı teyit edilmiştir.

Anahtar kelimeler

Arap dili, Halil b. Ahmed, *Kitâbu'l-'Ayn*, sarf, nahiv.

ABSTRACT

The aim of the research is to reveal the contribution of *Kitab al-'Ayn*, which is considered a milestone in its field as a dictionary and attributed to al-Khalil ibn Ahmad al-Farahidi (d. 175/791), to Arabic grammar as a field other than lexicography. By scanning the aforementioned work, the grammatical subjects it contains have been determined. The contribution of *Kitab al-'Ayn* to grammar has been revealed by evaluating and comparing the obtained determinations and the quotations made by other Arabic language authors to these determinations. At the beginning of these authors, Abu Bishr Amr ibn Uthman Sibawayh (d. 180/796) and his work *al-Kitab*. In the research carried out with the qualitative method, the references made by the linguists of the Basra and Kufe language school, who lived in the first three centuries of Hijra, to these two works, primarily *Kitab al-'Ayn*, were taken as a basis. The specified time period is the virgin and original period, in which the Arabic grammar was processed most intensively, and it was the source of the following periods. In addition, in the relevant period, members of other language schools were not mentioned, as their formation was not fully realized and they were devoted to independent research. On the other hand, the grammatical contents of *Kitab al-'Ayn*, which has much more than what is mentioned in the research, are included in the works in the relevant time period in accordance with the purpose. Thus, over the *Kitab al-'Ayn* sampling; In addition to examining the Arabic vocabulary or lexicon of such works, which were generally called dictionaries or mu'cem at that time, "does it also include grammar topics?" the positive answer to this question was confirmed.

Keywords

Arabic language, al-Khalil ibn Ahmad, *Kitab al-'Ayn*, morphology, syntax.

gerçeği yansıtmadığını görecektir. *Kitâbu'l-'Ayn*'ı tamamen başkalarına nispet etmek yanlış olduğu gibi *el-Kitâb*'ı da Halîl b. Ahmed'e nispet etmek elbette Sîbeveyhi'ye haksızlık olur. Zira Sîbeveyhi zaman zaman Halîl b. Ahmed ile aynı düşünceyi paylaşmamakta veya onun görüşlerinin doğruluğunu teyit için Arapların kelâmına başvurmuştur.

Araştırmada, Arapça linguistik alanında kilometre taşı sayılan *Kitâbu'l-'Ayn* merkeze alınmış ve içerdiği gramer bilgileri tespit edilmiştir. Tespit edilen bilgilerin, bu araştırmanın hacmini taşıyacak kadar çok olmasından dolayı hepsi aktarılmamıştır. Bunun yerine, dil ve gramer alanında yine bir kilometre taşı sayılan başta *el-Kitâb* ve sonraki dönem gramer eseri sahiplerinin *Kitâbu'l-'Ayn*'dan iktibas ettikleri baz alınmıştır. Örnekleme yöntemi ile Basra ve Kûfe mektebine mensup dilcilerin en meşhurlarının *Kitâbu'l-'Ayn*'dan yaptıkları iktibas ile Arap gramerinin olgunlaşmasında gösterdiği katkı ortaya konmuştur. Dilcilerden, hicri ilk üç asırda yaşamış olanlar baz alınmıştır. Üçüncü yüzyılın sonları ve dördüncü yüzyılın başlarında oluşmaya başlamış ve henüz tam olarak şekillenmemiş olduğu (Şevkî Dayf, 1968, s. 245) için Bağdat, Endülüs, Mısır gibi dil mektepleri dışarda tutulmuştur. Zira ilgili dönemde Basra ve Kûfe dışında kalan merkezlerden Mekke ve Medine'de dil çalışmalarının diğer ikisinde olduğu kadar ön plana çıkmadığını ve dolayısıyla araştırma dönemi itibarıyla gramer alanındaki eserleriyle meşhur olmuş olan dilcilerin bir hayli az olduğunu söylemek mümkündür. İlerleyen dönemde halifeliğin merkezi olan Bağdat ise ilimden çok yönetim işlerinin ve yöneticilerin konuşulduğu şehir olarak anılmış ve bir dil mektebi olması zaman almıştır (Geylanî, 2020, s. 207). Zaten günümüzde Ebu'l-Feth Osmân b. Cinnî (ö. 392/1002) ile hocası Ebû Ali el-Fârisî (ö. 377/987) gibi ilmi hayatlarını Bağdat'ta geçiren dilcileri ya Basra-Kûfe mektebinden veya bağımsız sayma gibi kararsız tutumlar da mevcuttur. Üstelik bu müelliflerin bizzat kendilerini ilgili mekteplere nispet ederek orada yer alanları "dostlarımız" diye nitelemesi (İbn Cinnî, 1999, s. 1/48, 2000, s. 1/275; Şevkî Dayf, 1968, s. 245; Şiblî, 1989, s. 106) gibi nedenlerle de araştırmada Bağdat ve Mısır mektebi müelliflerine değinilmemiştir.

1. KİTÂBU'L-'AYN'DAKİ İSTİŞHÂD

Kitâbu'l-'ayn'ın Arap gramerine olan katkısını anlamada müellifinin beslendiği kaynakları bilmek önem arz etmektedir. Halîl b. Ahmed'in bilgi ve tecrübesini en başta ayet ve hadisler oluşturmaktadır. Bunların dışında, bizzat badiyelerdeki kabileler arasında yaşamış olması, farklı badiye ve bölgelere yapmış olduğu seyahatler, bu bölgelerden hac ve umre vesilesiyle Mekke'de karşılaştıkları, ilim ve ticaret maksadıyla Basra'ya gelenlerle olan irtibatı onun bilgi ve tecrübesini şekillendirmiştir. Topladığı lafız ve gramer kurallarının sahiplerini çoğu kez kişi, kabile veya yöre adı zikrederek belirtmeye özen göstermiştir. İstîşhâd ettiği ancak sahibini belirtmediği kaynaklar daha sonra başta el-Ezherî'nin (ö. 370/980) *Tehzîbu'l-luğa* ve İbn Manzûr'un (ö. 711/1311) *Lisânu'l-'Arab* adlı sözlükleri veya *Kitâbu'l-'Ayn*'ın muhakkikleri tarafından tespit edilerek sahiplerine isnâd edilmiştir. İktibasın nispetsiz yapılması, o dönemde yaşayanlar tarafından bilindik oluşuna veya en azından Halîl b. Ahmed tarafından kendilerine güvenilmesine bağlanmıştır (Nassâr, 1988, s. 208). Ayrıca el-Halîl'in eserinde, Evs b. Hacer, Saide b. Cueyye, Dureyd b. es-Simme, Umeyye b. Ebî es-Salt, Adiy b. Zeyd el-İbâdî, Muhelhil b. Rebîa, en-Nâbiga ez-Zubyânî, Tırimmâh b. Hakîm, Tarafe b. el-Abd, Zuheyr b. Ebî Sulmâ, gibi bizzat karşılaşmadığı cahiliye dönemi Arap fasihleri, kendisinden kısa süre önce yaşamış olan el-Ahvas el-Ensârî, el-Ahtal, el-Ferezdek gibi şahsiyetler ile tabakat kitaplarında adları geçen ve çağdaşı sayılan Ebû Hayra, el-Munteci' b. Nehbân el-A'râbî, Ebu'd-Dugeyş el-Kanevî gibi Kuran ve hadis dışında istîşhâd ettiği kaynaklar yer almaktadır (Mahzûmî, 1972, s. 33).

Yukarıdakilerden başka Halîl b. Ahmed ve Sîbeveyhi'ye hocalık yapmış olan Ebu'l- Hattâb el-Ahfeş el-Ekber'i (ö. 177/793) de zikretmek gerekir. Günümüze ulaşan eseri olmadığı bilinse de Arap diline olan hizmetini, bedevî kabileler arasında yaptığı seyahatlerde ortaya çıkardığı lehçe çalışmalarında (Koçak, 1988, s. 525) ve buradan elde ettiği birikimlerini Halîl b. Ahmed ile Sîbeveyhi'nin kendisinden yaptığı atflarda görmek mümkündür. Ahfeş, Halîl b. Ahmed, Sîbeveyhi, Yûnus b. Habîb (ö. 182/798) ile devamında yer alan dilcilerin Arap gramerini şekillendirdiği görülmektedir. Adı, Sîbeveyhi tarafından eserinde yaklaşık elli defa zikredilmektedir. Sîbeveyhi genellikle ondan yaptığı nakilleri حَدَّثَنَا، حَدَّثَنِي ve زَعَمَ gibi kavramlar ile aktarır (Sîbeveyhi, 1988, s. 1/78). Ahfeş'ten aktarılan her bilgi veya görüş Halîl b. Ahmed ve Sîbeveyhi'nin görüşleri ile paralellik arz etmese de ilk dönem eserlerinde adları beraber anılır.

2. KÎTÂBU'L-'AYN'IN BASRALI DİLCİLERDEKİ İZLERİ

*Kitâbu'l-'Ayn'*ın daha öncekilerden yaptığı istîşhâd kadar kendisinden yapılan istîşhâd ve iktibaslar araştırmamızın amacına hizmet etmektedir. Bunların başında doğal olarak Basralı dil bilimciler yer almaktadır. İstisnaları olmakla birlikte bir örnek ile başlamak gerekirse, *Kitâbu'l-'Ayn'*da madde başlarına fiilin de kökü sayılan mastar ile başlanması Basra ekolünün, kelime kökünü mastar saymaları ile alakası olduğunu akla getirmektedir. Zira madde başlarını verirken ekseriyetle *Kitâbu'l-'Ayn'*da önce isim veya mastar ile başlaması sonraki dönem sözlüklerin çoğunda uygulanmıştır. Bu da Basra dil ekolünde kelime kökünün, üç harfli mâzi yalın sîgadadaki fiil değil üçten fazla bile olsa mastar olduğu fikrine dayandığını söylemeyi mümkün hale getirmektedir. Bu husus, Basra dil ekolünde yer alan Halîl b. Ahmed'in sözlük özelinde sonraki döneme aktardığı dil mirasına katkısını göstermede bir örnektir. *Kitâbu'l-'Ayn'*da, gelenek haline gelmiş olan ve Arap şiirinin ritim bakımından iç yapısını tahlil ve tespit amacıyla da kullanılan "kodlama sistemi" Halîl b. Ahmed'in eseri ile başlamış ve diğer dil kitapları da onu örnek alıp takip etmiştir. Örneğin Halîl b. Ahmed, sülâsî kök fiilin ilk harfini kastetmek için فاء الفعل، ikinci için عين الفعل ve üçüncü için لام الفعل ifadeleri kullanılmış ve kelimenin kökünden olmayan bir harf için أصل البناء ليست من أصل البناء demiştir. Böylece o, ekler ve köklerin daha rahat tespitinde kolaylık sağlayan öncü bir sistem icat etmiştir.

Basralı dil bilimcilerin en belirgin özelliklerinden bir diğeri, Kur'ân kıraatinden çok fazla istîşhâd etmiş olmalarıdır. Sîbeveyhi'ye de yansıyan bu özellikleri dolayısıyla ayetten delil getirirken Kûfe dilcileri kadar katı davranmamışlardır (Hudeysî, 2001, s. 77). Bu yüzden gramer merkezli yorumlarının çoğu bir ayetin tevili ile ilgili olabilmektedir. Araştırmamızın ilerleyen kısımlarında verilen örneklerin bu minvalde gelmesi bundan kaynaklanmaktadır. Bazı örneklemeler üzerinden Sîbeveyhi de dahil olmak üzere *Kitâbu'l-'Ayn'*ın Basralı dilciler ve dolayısıyla gramere olan katkı ve etkisi başlıklar halinde verilmiştir. Başlıkların eser yerine müellif adları ile oluşturulması, bir müellifin birden fazla eserine baş vurulma durumu ile ilgilidir.

2.1. YÛNUS B. HABÎB (ö. 182/798)

Ebû Amr el-Alâ'dan ders alan (Sîrâfî, 1966, s. 23) Yûnus b. Habîb'in, Halîl b. Ahmed ile muasır ve onunla sıkı iletişim içinde olduğu bilinir (Kıftî, 1982, s. 1/365, 2/349). Yûnus b. Habîb'in kendisi de Sîbeveyhi'ye hocalık yapmıştır. Dolayısıyla sıra ile üç dilbilimci birbirini etkilemiş kişilerdir. Yûnus b. Habîb'in ismi *el-Kitâb'*da yaklaşık iki yüz defa zikredilmektedir (Nâsif, 1979, s. 94). Bu sayı Sîbeveyhi'nin Halîl b. Ahmed'den sonra en çok zikrettiği isimdir. Hatta

öğrencilerin bu kişilerin halkası arasında mekik dokuduğundan bahsedilmektedir (Bulut, 2013, s. 607; Nassâr, 1968, s. 33).

Yûnus b. Habîb'in *en-Nevâdirü's-şâğîr* adlı eserinin bazı bölümlerinin Suyûtî'nin *el-Müzhir*'inde mündemiç olarak bize ulaştığı belirtilmektedir (Bulut, 2013, s. 607). Sîbeveyhi'nin Yûnus'tan yaptığı nakillerin doğruluğu döneminin otoriteleri tarafından onaylanmıştır. Rivayete göre Sîbeveyhi ölünce Yûnus'a, "Sîbeveyhi, Halîl'in ilmiyle alâkalı 1000 varaklık bir kitap yazdı" denir. Yûnus şaşırarak, "Bu çocuk bunların hepsini ne zaman Halîl'den duymuş, kitabını bana getirin göreyim" der. Kitabı alıp inceleyince şunları söyler: "Onun benden yaptığı nakiller doğru olduğuna göre Halîl'den yaptığı nakiller de doğrudur" (Sîrâfî, 1966, s. 38). Bunlardan yola çıkarak Yûnus b. Habîb'in lûgat ve nahiv bilgisinin derlendiği en önemli kaynağın Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb*'ı olduğu söylenebilir. Ayrıca dil çalışmalarında hem kıyas hem semâ yöntemini kullandığı ancak hocası Ebû Amr b. Alâ gibi semâ yöntemine daha fazla başvurduğu anlaşılmaktadır. Araplardan topladığı dil malzemesini sadece aktarmamış, aynı zamanda bu malzemeyi جَيِّدٌ، حَسَنٌ، فَيِّحٌ، جَانِزٌ vb. terimlerle değerlendirmeye tabi tutmuştur (Bulut, 2013, s. 607).

Yûnus b. Habîb ve Halîl b. Ahmed Sîbeveyhi'nin hocalarıdır ancak *el-Kitâb*'daki ifadeler üzerinden, onun Halîl b. Ahmed'e olan yakınlığının daha güçlü olduğu görülmektedir (Sîbeveyhi, 1988, s. 4/87; 2/154). *Kitâbu'l-'Ayn*'da kendisinden herhangi bir nakil yapılamasa da Halîl b. Ahmed'in diğer bir eseri *el-Cumel fi'n-nahv*'inde açıkça görülen ve *Kitâbu'l-'Ayn*'daki varlığı dolaylı olarak anlaşılan bir husus yer alır. Buna göre "مَرَزْتُ بَزِيدَ الرَّجُلِ الصَّالِحِ" şeklindeki cümlede الرجل sözcüğü medih üslubu gereği mansûb veya bedel olması hasebiyle mecrûr okunabilecektir. Halîl b. Ahmed "وَزَعَمَ يُؤْنَسُ" diye ekledikten sonra kelimenin "مَرَزْتُ بَزِيدَ هُوَ الرَّجُلِ" şeklinde zamir takdiri ile haber olması hasebiyle merfû da okunabileceği yorumunu Yûnus'a hamletmiştir (Ferâhidî, 1995, s. 88).

Hoca öğrenci ilişkisi bazen fikir ayrılığı olarak da kendini gösterir. Üç müellif arasındaki başka bir etkileşim örneği de şudur. Döneminin ileri gelen kâriyelerinden de sayılan (Hudeysî, 2001, s. 67) Halîl b. Ahmed'e {ثُمَّ لَنُنزِعَنَّ مِنْ كُلِّ شَيْعَةٍ إِيَّهْمُ أَشَدَّ عَلَى الرَّحْمَنِ عَنِيًّا} (Meryem 19/69) ayetindeki إِيَّهْمُ lafzının ref' okunmasını sormuşlardır. Sebebini، الذي'den sonraki sîla cümlesi veya nekre ismi takip eden sıfat cümlesinin "müsnedün ileyhi" olmasına bağlamıştır. Sîbeveyhi buna لغة جيدة deyip Kûfe ehlinin okuyuşunu tercih ederek anlam sıkıntısı nedeniyle yukarıdaki kıraate "galat" eleştirisi yapmıştır. Yûnus ise قَدْ عَلِمْتُ إِيَّهْمُ عِنْدَكَ cümlesinde olduğu gibi cümlede fiilin mülga olduğunu, cümlenin bu haliyle ibtidâî olması hasebiyle أَيِ isminin merfû' olduğunu belirtir (Sîbeveyhi, 1988, s. 2/399; Enbârî, 1985, s. 61; Kıfî, 1982, s. 4/77; İbnü's-Serrâc, 2005, s. 2/324; Sîrâfî, 2008, s. 1/10; 3/163; İbnü'n-Nedîm, 1997, s. 64). Halîl b. Ahmed أَيِ ismini *Kitâbu'l-'Ayn*'da فَاتِنَا تَدْخُلُ فِي الْيَمِينِ كَالصَّلَاةِ وَالِافْتِتَاحِ diyerek sîla cümlesi girişinde nasıl okunacağını göstermiştir. İbtidâî veya isti'nâfi olması zaten onun nazarında ref' olmayı gerektirmektedir.

2.2. SÎBEVEYHÎ (ö. 180/796)

Sîbeveyhi'nin Arap gramerindeki kariyeri malumdur. Hatta otoriteler onu nahvin Kur'an'ı/ قرآن diye adlandırmıştır (Ebu't-Tayyib el-Lugavî, 2009, s. 73; Suyûtî, 1998, s. 2/347; Şevkî Dayf, 1968, s. 60; Hudeysî, 2001, s. 81; Ömer, 2003, s. 124). En çok istifade ettiği hocası Halîl b. Ahmed olup onun sayesinde Arap grameri üzerinde kurduğu etkinin derecesini ve boyutunu anlamak mümkündür. *Kitâbu'l-'Ayn*'ın muhakkikleri Mehdi el-Mahzûmî ve İbrâhîm es-Sâmerrâî bu etkiyi şöyle ifade eder: "Belki de Halîl b. Ahmed hakkında akılda kalan en belirgin şey onun

nahiv ulemasının ilklerinden olduğu ve Sîbeveyhi'nin kitabında yer alanların, onun nahiv ve dil ile ilgili görüşleriyle dolu olduğudur" (Ferâhidî, 1988, s. 1/7). Aslında Sîbeveyhi sadece ondan değil Ebu'l-Esved ed-Düelî (ö. 69/688) başta olmak üzere ondan öncekilerin Arap dili ve gramerine ait çalışmalarını bize aktarmış, aktarmakla kalmamış yorumlamış ve geliştirmiştir (Hudeysî, 2001, s. 75).

Sîbeveyhi eserinde adını açıkça zikretmese bile حدثنا، أخبرنا، سمعت، سألت ve قال şeklinde başlayan tabirlerinin birçoğu Halîl b. Ahmed'e matuftur (Ryding, 1998, s. 3). Ondan yaptığı nakillerin bir kısmının ya olduğu gibi ya da benzer ifadelerle *Kitâbu'l-'Ayn*'da geçtiğini görmek mümkündür. *el-Kitâb*'ta وسأله şeklinde başlayan rivayetlerdeki zamirlerin çoğu ona döner. Sîbeveyhi bu ve benzer soruları sadece Halîl b. Ahmed değil başta Yûnus b. Habîb (Sîbeveyhi, 1988, s. 3/410) ve Ahfeş gibi diğer hocalarına da yöneltmiştir (Sîbeveyhi, 1988, s. 2/60). Sîbeveyhi'nin istifade ettiği birçok hocası olmuştur ama en çok bu üç hocasından nakilde bulunmuş ve onlarla muhabbet derecesinde ilişki kurmuştur. Halîl b. Ahmed de aynı muhabbet ve ilgiyi Sîbeveyhi'ye göstermiş hatta bazen ona "hoş geldin ey usanmayan ziyaretçi" dediği, bununla ilgili "Halîl b. Ahmed'in böyle bir sözü Sîbeveyhi'den başkasına söylediğini hiç duymadım" şeklinde rivayetler yer almıştır (Kıftî, 1982, s. 2/352).

Sîbeveyhi'nin Halîl b. Ahmed'e başta sarf ve nahiv ilmini doğrudan ilgilendiren i'râbu'l-*Qur'ân* hakkında yöneltmiş olduğu sorular üzerinden aldığı cevaplar ve bunların *Kitâbu'l-'Ayn* nezdindeki karşılıklarını değerlendirmek yerinde olur. Sîbeveyhi'nin Halîl b. Ahmed'den قال diye cevap aldığı soruların ilk kısmı sarf ve nahivle ilgili, diğerleri ise lehçe ve kıraat vecihleri ile ilgilidir (Sîbeveyhi, 1988, s. 2/60; 2/154; 3/87). İkisi arasındaki bu etkileşim onlardan sonraki dönemin eserlerinde geçen على مذهب الخليل وسيبويه tabiri ile sembolleşmiştir. Sîbeveyhi'nin eserine aktardığı ve *Kitâbu'l-'Ayn*'da gördüğümüz bilgilerden birisi tenvînin isimlerde munşarif olmanın alameti sayılması hususudur. Bu görüş daha sonra İbn Cinnî başta olmak üzere birçok dilcinin eserine yansiyarak günümüze kadar ulaşmıştır (Ferâhidî, 1988, s. 7/109; Sîbeveyhi, 1988, s. 3/311; İbn Cinnî, 2000, s. 2/272).

Sîbeveyhi'nin, harflerin mahreçleri ve sıfatları ile ilgili bazı bilgileri yine *Kitâbu'l-'Ayn*'dan aktardığı görülür. Harflerle ilgili olarak hayyiz (çıkış yeri), medrec (boğumlanma noktası), mahreç lafızlarını kullanan ilk kimse kabul edilen Halîl b. Ahmed, mahreçler ve sıfatlar hakkındaki görüşlerini *Kitâbu'l-'Ayn*'ın mukaddimesinde (Ferâhidî, 1988, s. 1/57-59) dile getirmiştir ki bu onun dile dair temayüz ettiği en meşhur alandır. Ona göre harflerin belirli hayyiz ve medrecleri vardır. Dört harf ise boşluktadır. Bunlar و، ي، leyin ۱ ve ء'dir. Bu dört harf boğaz ile ağız boşluğundan çıktığı ve dil, boğaz veya küçük dildeki boğumlanma noktalarının herhangi birinde yer bulmadığı için cevî diye isimlendirilmiştir. Bunlar boşlukta asılıdır. Kendilerinin cevften başka nispet edilecekleri bir bölgeleri yoktur (Zuveyy, 2013, s. 200).

Sîbeveyhi, Halîl b. Ahmed'in harflerin mahreç ve sıfatları ile ilgili yapmış olduğu değerlendirmeleri genel olarak kabul etmekte ve kitabında bu görüşleri biraz daha açmaktadır (Sîbeveyhi, 1988, s. 3/541-556, 4/176, 4/455). Daha sonra Ferrâ'dan (ö. 207/822) başka, konuyla ilgili bir iki nokta hariç dilciler farklı görüş beyan etmemişlerdir (Nassâr, 1988, s. 190). Dolayısıyla Halîl b. Ahmed'in görüşü olarak belirtilenler, bazı terim farklılıklarını barındırmakla birlikte (Nassâr, 1988, s. 194) diğer dilciler de aynı görüşleri benimsemiştir. Bu alan 'ilmu'l-eşvât (fonetik bilimi) alanına da girmekle birlikte mesele sadece ses bilgisi değildir. Zira sarf bilgisinde ele alınan ses dönüşümleri ile ses bilgisinin bir noktada iç içe girmiş konular olduğu bilinmektedir.

Sîbeveyhi, istiṣnâ' üslubunda cümlelerin tam ve müspet gelmesi durumunda müstesnânın fiilin ma'mûlû (me'ûl bih) olması hasebiyle daima mansûb olacağı şeklindeki görüşünü Halîl b. Ahmed'in sözü olarak niteler. Bu görüşünü temellendirirken لَهُ عَشْرُونَ دِرْهَمًا cümlesindeki temyîze tefsîr demesi gibi eksik kalan veya müphemliğin giderildiği me'ûl nazarıyla bakmasına kıyas yapar (Ferâhidî, 1988, s. 8/397; Sîbeveyhi, 1988, s. 2/330; Sîrâfi, 2008, s. 3/77). Eserinin "hafif 'û da vakıf yapma" başlığı altında كِتَابًا (كتاب) lafzında olduğu gibi mâ kabli fetḥa olan mansûb olan isimlerde vakıf yapılınca son harfe zâid bir elif konulacağını belirtir. Çünkü sâkin bir harf olarak hafif ن ile tenvîn aynı mesabededir. Biri tekit diğeri munşarîf ismin alameti olan bu iki harf yazımda farklı olsa da zâid bir unsur olarak lafızda aynıdır. Sîbeveyhi'nin bu görüşünü تَفْسِيرُ الْخَلِيلِ diyerek *Kitâbu'l-'Ayn*'in كَائِي maddesindeki التَّوْنُ بِمَنْزِلَةِ التَّنْوِينِ ve buna benzer diğer açıklamalarından iktibas ile yaptığı anlaşılmaktadır (Ferâhidî, 1988, s. 3/354; 4/284; 8/441; Sîbeveyhi, 1988, s. 3/521).

Âl-i İmrân suresinin 81. ayetinde yemin üslubunun cevabında geçen ل harfinin durumunu hocasından öğrenmek isteyen Sîbeveyhi, وَاللَّهِ لَئِنْ فَعَلْتُمْ لَأَفْعَلَنَّ cümlesinde olduğu gibi tekit amaçlı gelen bu harfin, cevabın müspet olması durumunda hem hafif veya şeddeli olan اِن edatının başına hem de filinin başına gelmesinin mutad olduğu yanıtını almıştır. Bu izah *Kitâbu'l-'Ayn*'da geçen ḫasem konusuna mutabık görünmektedir (Ferâhidî, 1988, s. 8/435; Sîbeveyhi, 1988, s. 3/104; 3/107; Sîrâfi, 2008, s. 3/313; 3/316). Daha sonraları İbn Cinnû cevapta geçen ل harfinin ilgili ayette ibtidâiyye lâmu olduğunu (İbn Cinnû, 2000, s. 2/72) iddia ederken, Ebû Hayyân (ö. 745/1344) ise el-Halîl ve Sîbeveyhi ikilisinin görüşünün çoğu kişi tarafından kabul gördüğünü belirtmiştir (Ebû Hayyân, 1420, s. 3/240).

Şibih harflerden olan اِن ve اُن ile ilgili de Sîbeveyhi hocasıyla etkileşim içindedir. Halîl b. Ahmed'e göre ibtidâi cümlede اِن harfinin, cümle ortasında da اُن harfinin tercih edilmesi söz konusudur. Sîbeveyhi, bu genel bilginin üzerine {وَمَا يَشْعُرْكُمْ اِنَّهَا اِذَا جَاءَتْ لَا يُؤْمِنُونَ} (el-En'âm 6/109) ayetinde geçen اِن harfinin - bazı kıraat alimlerinin ilgili harfi اُن olarak okuduğu da belirtilmektedir. مَا يُدْرِيكَ اَنْهُ لَا يَفْعَلُ şeklindeki sıradan bir cümlede olduğu gibi اُن olarak kullanılıp kullanılmadığını sorar (Bennâ, 2006, s. 271). Halîl b. Ahmed, lafzın bu şekilde gelmesini ibtidâiyye bir cümle olmasıyla izah eder. Aslında ayetin ilk kısmında وَمَا يَشْعُرْكُمْ ile vakıf yapıldığını, akabinde اِنهَا ile devam edildiğini vurgulamıştır.

Bilindiği üzere şart üslubunda cezm eden edat bir engeli yoksa cevap fiilini de cezm eder. {يُضَاعَفُ لَهُ الْعَذَابُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ} şeklinde biten Furkân suresi 68. Ayeti {يُضَاعَفُ لَهُ الْعَذَابُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ} şeklinde 69. ayeti ile devam etmektedir. Şart edatı ilk ayette iki muzârî' fiili de cezm ettikten sonra arada 'atîf harfi de olmadığı halde ikinci ayetteki يَضَافُ fiilinin de cezm olduğu görülmektedir. Sîbeveyhi bunun sebebinin fiilin önceki fiile tam bedel olmasından kaynaklandığını Halîl b. Ahmed'den aktarmıştır. Dolayısıyla Halîl b. Ahmed'e göre eğer muzârî' fiil şartın cevabından sonra 'atîf harfi olmadan meczûm gelirse bedel olarak i'râb edilmektedir. Bu görüş zaten cumhurun görüşü olarak kaynaklarda yerini almıştır (İbnü's-Serrâc, 2005, s. 2/189; Müberred, 1996, s. 2/63; Sîbeveyhi, 1988, s. 3/87; Sîrâfi, 2008, s. 3/286). İbnü's-Serrâc (ö. 316/929), ikinci fiili bedel olarak i'râb etmek için birinci fiilin manasıyla gelmesi şartını eklemiştir (İbnü's-Serrâc, 2005, s. 2/190), İbn Mâlik de İbnü's-Serrâc'ın şartına ek olarak, ikinci fiilin birinci fiilin anlamını taşıması, ayrıca ikincisinin diğeri açıklamaya yönelik olmasını şart koşturmuştur (Mîsrî, 1428, s. 3/340).

Sîbeveyhi'nin on Halîl b. Ahmed'den yardım görüş sorduğu ve *Kitâbu'l-'Ayn*'da da geçen diğeri bir bahis وَيُكَانُ الله يَسُطُّ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَاءُ sözcüğünün kullanımına dairdir. Kasas suresinde

(el-Kasas 28/82) şeklinde yer alan ilgili sözcük Halîl b. Ahmed'e göre normalde ayrıktır ve nudbe lafzı olan وا ile aynı anlamdaki وَيْ harfi ve كَأَنَّ teşbih harflerinin terkiplerinden oluşmuştur (Ferâhidî, 1988, s. 8/443). Daha sonraki süreçte bu görüş Halîl b. Ahmed, Sîbeveyhi ve Yûnus b. Habîb üçlüsünün görüşü olarak şayi olmuştur (İbnü's-Serrâc, 2005, s. 1/251; Sîrâfî, 2008, s. 2/480). Ferrâ, başlangıçta her ne kadar bu görüşe katılmamış olsa da daha sonra Araplarda yaygın olan (يا ابن آدم) yerine (يا بنوم) şeklindeki örnek kullanımlardan yola çıkarak bu kelimenin sıkça kullanılması nedeniyle birleştiği fikrine katılmıştır (Ferrâ, 2010, s. 3/45). Halîl b. Ahmed'in sözcükle ilgili başlattığı yaklaşım, karşı tarafta İbn Cinnî, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ Sa'leb'in (ö. 291/904) başı çektiği Kûfe ashabı nezdinde farklı boyutta devam etmiştir. Zira onlara göre وَيْكَأَنَّ lafzının aslı وَيْكَأَنَّ olup daha sonra ل harfi hazf olmuştur (İbn Cinnî, 1999, s. 3/172; İbn Sîde, 2000, s. 10/603; Zemahşerî, 1407, s. 3/434). Katâde b. Diâme (ö. 117/735) gibi münferit davranıp ilgili sözcüğün "الم/görmedin mi?" şeklinde tekit ifade eden müstakil bir lafız olduğunu ifade edenlerin de olduğu vakidir (Taberî, 2001, s. 19/634).

Sîbeveyhi, {وَإِنْ تُصِيبَهُمْ سَيِّئَةٌ بِمَا قَدَّمْتُمْ أَيْدِيَهُمْ إِذَا هُمْ يَقْنَطُونَ} (er-Rûm30/36) ayetinde geçen, إِذَا edatının şartın cevabı başında gelmesini Halîl b. Ahmed'e sorar. Ona cevaben إِذَا هُمْ يَقْنَطُونَ kısmının إِذَا ile birlikte kullanımının çirkin olması hasebiyle sadece إِذَا ile geldiğini belirtir (Sîbeveyhi, 1988, s. 3/63). Onun vermiş olduğu bu cevaptan إِذَا'nın ف anlamına geldiğini ve ikisinin bir arada gelmesini uygun görmediği anlaşılmaktadır. Daha sonraları zaten إِذَا هُمْ يَقْنَطُونَ cümlesinde gösterildiği üzere bu iki edatın aynı anda cevapta gelmeyeceği belirtilmiştir. Zira biri diğerine vekildir. Asilin olduğu yerde vekilin bulunmasının hiçbir anlamı yoktur (Suyûtî, t.y., s. 2/556).

Sîbeveyhi'nin Halîl b. Ahmed'e başka bir sorusu da naşb edatlarından أو ve حَتَّى'nin ameli ile ilgilidir. Buna göre {وَمَا كَانَ لِيَشْرَ أَنْ يُكَلِّمَهُ اللَّهُ إِلَّا وَحْيًا أَوْ مِنْ وَرَاءِ حِجَابٍ أَوْ يُرْسِلَ رَسُولًا} (eş-Şûrâ 42/51) ayetinde geçen يُرْسِلَ fiilini cumhur naşb okumuştur. Bu fiili önünde أَنْ olan كَلَّمَ fiiline 'atıftan dolayı manşûb okumak "bir beşerin elçi göndermesi mümkün değildir" biçiminde oluşan anlamından ötürü sıkıntılıdır. Halîl b. Ahmed ayeti يُرْسِلَ أَوْ أَنْ يُوحِي şeklinde tevil ederek ikinci fiilin naşb olmasını 'atfa değil önündeki muzmar bir أَنْ edatına bağlamaktadır (Sîbeveyhi, 1988, s. 3/49). *Kitâbu'l-'Ayn*'a bakıldığında أو ve حَتَّى edatlarının muzâri' fiili naşb ettiği, İmruülkays'a ait bir beyitte geçen muzâri' fiil için "فَيُنْصَبُونَ بِأَوْ كَمَا يُنْصَبُونَ بِحَتَّى" (Ferâhidî, 1988, s. 8/438-439) ifadesiyle tespit edilmiştir. Başına bu edatlardan biri gelen muzâri'nin naşb edilmesinin asıl sebebinin bizatihi edatların kendileri değil, sonraki gizli أَنْ olduğuna dair açık bir ifade geçmemekle birlikte Sîbeveyhi bu hususta ondan iktibas eder. *el-Kitâb*'da geçen yukarıdaki ayet için Halîl b. Ahmed'den aldığı يُرْسِلَ أَوْ أَنْ يُوحِي şeklindeki yorumdan yola çıkarak her iki edatta da fiilin naşb oluşunun asıl sebebinin الْمُضْمَرَة (gizli أَنْ) olduğunu kabul ettiklerini söylemek mümkündür (Sîbeveyhi, 1988, s. 3/49-50).

Sîbeveyhi, her zaman Halîl b. Ahmed ile aynı düşünceyi paylaşmamakta veya onun görüşlerinin doğruluğundan emin olmak için bazen Arap kelâmını incelemektedir. Örneğin onun nekre olarak tanıttığı أَشْمَلٌ ve أَيْمَنٌ isimleri ve bazı müfredlerin cemi'si için Sîbeveyhi daha sonra Araplara sorarak onların durumunu teyit etmiş hatta beğenmedikleri için "çirkin" yakıştırması yapmıştır (Ferâhidî, 1988, s. 8/387; Sîbeveyhi, 1988, s. 1/361; 3/290).

Paragraflar halinde aktarılan örneklerde, Sîbeveyhi'nin genellikle Kur'an'ın i'râbı hakkında Halîl b. Ahmed'e sormuş olduğu sorular üzerinden Halîl b. Ahmed'in sözlüğünde de zikri geçen bazı gramer hususlarında Sîbeveyhi'nin, dolayısıyla da *el-Kitâb*'ın üzerindeki etkisi gösterilmeye çalışılmıştır. Verilen bilgi ve örnekler çerçevesinde söylenecek olursa, Sîbeveyhi

Arap gramerinde özgün ve temel eser sayılan kitabında hoca öğrenci ilişkisi gereği defalarca Halîl b. Ahmed'e müracaat ederek onun görüşlerinin kayda geçmesini sağlamıştır. Bu bilgilerin bir kısmı ise *Kitâbu'l-'Ayn*'da ya olduğu gibi ya da dolaylı ifadelerle kendine yer bulmuştur. Onda geçen bilgilerin de silsile halinde daha sonraki dil ve gramer kitaplarında yer alması başta *Kitâbu'l-'Ayn* olmak üzere *el-Kitâb*'ın da silsile halinde Arap gramerindeki katkısını göstermektedir.

2.3. LEYS B. MUZAFFER (ö. 190/805)

Kitâbu'l-'Ayn'ın tamamlanmasında ve Halîl b. Ahmed'in görüşlerinin aktarılmasında öğrencisi ve muasırı olarak bilinen Leys b. Muzaffer el-Kenânî'nin büyük katkısı bulunmaktadır. Leys, *Kitâbu'l-'Ayn*'da bir kısmı mukaddimedede olmak üzere yaklaşık yüze yakın yerde ve genellikle قال الخليل şeklinde adını doğrudan zikrederek çoğu da sarf ve nahiv içerikli nakiller yapmaktadır. Dolayısıyla Leys b. Muzaffer'in Halîl b. Ahmed'den etkilenmesi bizzat *Kitâbu'l-'Ayn*'daki pasajlarda kendini göstermektedir.

Dilciler, علم gibi rubâ'î muza'af fiilin zâid harfinin hangisi olduğunu tartışmıştır. Leys'in dilinden Halîl b. Ahmed'e göre zaîd harf birinci sıradakidir (Ferâhidî, 1988, s. 1/49). Genelde Basra gramer mektebinin görüşlerine uymakla birlikte başta Kisâî ve İbn Cinnî gibi kısmen Kûfeliler'in görüşlerine de atıfta bulunularak hazırlanmış olan (Kılıç, 2010, s. 247) İbnu'l-Hâcib'in (ö. 646/1249) *eş-Şâfiye*'sinin şerhinde çoğunluğa göre ikincisidir. İbnu'l-Hâcib, " قال الخليل: هو الأول، وجوز سيوييه الأمرين " (Esterâbâdî, 1975, s. 2/621) diyerek Leys'in iddiasını teyit edip Sîbeveyhi nazarında her iki durumun da caiz olduğunu belirtir. Kûfilere göre ise şülâsî üzerindeki tüm vezinler zaten ziyadeli kelimelerdir (Nassâr, 1988, s. 182). Sonraki dönemde *Kitâbu'l-'Ayn*'dan yaptığı nakilleri çoğu kez Leys'e dayandırsa da Ezherî, rubâ'î kelimelerin isim veya fiil asıllı olabileceğine ancak humâsî kelimelerle ilgili olarak -bu sefer Halîl b. Ahmed'in adını zikretmek suretiyle- isim ile fiil ayırımına dikkat çekmiş ve humâsî köklerin sadece isim olabileceğini vurgulamıştır (Ezherî, 2001, s. 1/168).

Yukarıdakine benzer, köklerine dair *Kitâbu'l-'Ayn*'da Leys'in Halîl b. Ahmed'e dayandırdığı bir açıklama üzerinden başka bir tartışma yer alır. Ona göre Arap dilindeki kök harften oluşan kelimeler لم, لو gibi sünâî olup bunlar da ya bir meânî harfi veya zecr ifadesidir. Fiil veya isim olarak gelenler şülâsî üzerine binâ edilmektedir. Ayrıca şülâsî üzerinde de kök ifadeler bulunmaktadır (Ferâhidî, 1988, s. 1/48-49). Enbârî'ye göre Kûfe ekolünün bu konudaki görüşü şöyledir: Üçlü kök üzerine eklenmiş her harf ziyade harftir. Dört ve beş harfli kelimelerdeki ziyade harfin ne olduğu hususunda ise kendi aralarında ihtilaf halindedirler (Enbârî, 2003, s. 2/654). Basralı dilciler, hem dört harfli isimlerin kök harf olabileceği hem de dört ve beş harfli kök isimlerin -özellikle de muza'af dörtlülerin- ziyade harfinin ne olduğu konusunda Kûfe ekolü ile ihtilaf halindedir. Zira onlara göre iştikak nazarıyla زلز gibi rubâ'î muza'af kelimenin üçüncü harfi zaittir ve kelimenin kökü زل olmakta, بلبل gibi muza'af olmayan kelimelerin kökü ise kelimenin bizzat kendisidir. Bu konuya dair *Kitâbu'l-'Ayn*'da sese dayalı bir yaklaşım sergilenmiştir. Örneğin وسوس kelimesi سوي gibi üçlü kök grubu altında, حرج ve جحفل gibi gayrı muza'af kelimeler de " أبواب الرباعي " altında yer almaktadır. Sîbeveyhi ise isimlerdeki kök harf konusundaki görüşünü " وإنما نبات الأربعة صنف لا زيادة فيه، كما أن نبات الثلاثة صنف لا زيادة فيه وأما سقرجل فمن نبات الخمسة " (Sîbeveyhi, 1988, s. 4/328) cümlesiyle üçlü, dörtlü ve beşli kök isimlerin varlığını kabul ederek belirtmiştir. Böylece Halîl b. Ahmed'in, eserinde başlattığı bu tartışma sonraki dilcilere yön vermiş olmaktadır.

Kitâbu'l-'Ayn'ın Halîl b. Ahmed'e nispetine karşı çıkanların başında Ebu'l-Fazl Celâlüddîn es-Suyûtî'nin (ö. 911/1505) gelmektedir. Sa'leb (ö.291/904) ile Yâkût el-Hamevî (ö.626/1229) arasında geçen bazı dilcilerin görüşlerini de aktaran Suyûtî, nispet ile ilgili tereddütlerin arasında, Basra mektebine mensup olan Halîl b. Ahmed'den ders Leys b. Muzaffer'in sarf ve nahvi daha ziyade Kûfe dilcilerinden elde etmesini de zikreder (Suyûtî, 1998, s. 1/62-66). Halbuki Halîl b. Ahmed ortaya koyduğu görüşleri ile Basra ve Kûfe ekolünden birçok dilciyi etkilemiştir. Dolayısıyla coğrafi olarak birbirine yakın olan Basra ve Kûfe şehirleri arasında karşılıklı görüş alışverişinde bulunulması ve birbirlerinden etkilenmeleri gayet doğaldır (Nassâr, 1988, s. 186). Örneğin Kûfe mektebinin kurucusu ve ilk dilcisi sayılan ve *Kitâbu'l-Fayşal* adlı eseriyle tanınan (Şirîn, 2015, s. 189) Ebû Cafer Muhammed b. Ebî Sâre er-Ruasî'nin Basra mektebinden İsâ b. Ömer es-Sekafî (ö. 149/766) ile Ebû Amr Zebbân b. el-Alâ'dan (ö. 154/770) ilim öğrendiği (Suyûtî, 1998, s. 2/343), yine Kûfe dilcilerinden Kisâî'nin (ö. 189/805) Halîl b. Ahmed'den, Ferrâ'nın da yine Basra ekolünden Yûnus b. Habîb el-Basrî'den (ö. 182/798) nakiller yaptığı bilinmektedir (Suyûtî, 1998, s. 2/309, 1964, s. 2/333; Şevkî Dayf, 1968, s. 192).

Yukarıda sözü edilen rubâ'î ve humâsî sîgalar ile ilgili Halîl b. Ahmed'den Leys tarikiyle bize ulaşan bir tespite göre humâsî kelimeyi oluşturan harflerden en az biri veya ikisi zelkî veya şefevî (م، ب، ن، ل، ر) harfler denilen dil ucu veya dudak harfleri olmalıdır (Ferâhidî, 1988, s. 2/345). Halîl b. Ahmed bu türden gelen harflerin Arap kelimelerinde olmamasını zelkî harflerin art arda gelişi esnasında dilin bu harfleri telaffuz etmede zorlanacağı gerekçesine dayandırmaktadır (Ferâhidî, 1988, s. 1/52-53). Gelse bile bu tür kelimelerin içerisinde ع veya ق harflerinden birinin bulunması şartına bağlanmaktadır. Örneğin الحَضَعْتَج gibi rubâ'î veya humâsî kelimelerde, bu harflerden en az birini bulundurmayanlar Arapça değildir. Halîl b. Ahmed'in bu tür açıklamaları genelde Leys tarikiyle gelmektedir. Belli ki bu fikri Leys de kabul etmektedir ancak ilginç bir şekilde bu görüşü, ondan nakil yapan diğer eserlerin hiçbirinde Leys'ten başka bu şekilde kabul edip aktaran başka bir dilciye rastlanmamıştır (Nassâr, 1988, s. 188).

Yukarıda, sadece bir kısmına değindiğimiz örnekler üzerinden söylenecek olursa başta Ezherî olmak üzere *Kitâbu'l-'Ayn*'ı tamamladığı düşünülen Leys b. Muzaffer'in, Halîl b. Ahmed'e ait dil ve gramer tespitlerinin sonraki döneme aktarılmasında çok büyük bir katkı yaptığı görülecektir.

2.4. EBÛ ZEYD EL-ENSÂRÎ (ö. 215/830)

Müellifin şöhretli eserlerinden biri olan *en-Nevâdir fi'l-luğâ'*da çok fazla olmasa da Sîbeveyhi'den daha fazla Halîl b. Ahmed'e atf yaptığı birkaç gramer meselesi yer almaktadır. Bunlardan birisinde, اِن harfinin nâkış fiillerden ليس ye benzeyen ما harfi önüne geldiğinde ليس gibi amel etmesini engellemesi (كافة) ile ilgilidir. Örneğin ما زيد منطلقاً cumlesinde اِن harfi onun gibi amel eder. Cümleyi ما اِن زيد منطلق olarak kurunca haberinde amel etmediği görülür. Halîl b. Ahmed'in örneklendirmesinde olduğu gibi bu, tıpkı ما harfinin şibih harflerin amelini engellemesine benzer. اِن زيداً منطلق denilince اِن harfi amel ederken اِنما زيداً منطلق denildiğinde ما harfi onu amelden düşürmüştür (Ensârî, 1981, s. 265). Ebû Zeyd, eserinde Halîl b. Ahmed'in şiirlerinden de istişhâd etmekte, onun şiirde tespit ettiği ölçü ve kaidelere atf yaparak yorumlarını bunlar üzerine temellendirmektedir (Ensârî, 1981, ss. 346; 534).

Eserinde gramer ile ilgili yaptığı bir başka rivayet de izafet ve sıfat terkinde kafası karışık olanlara dairdir. İzafetin unsurları sayı ve cinsiyette farklı davranabilmektedir. Onun bu özelliğini العين الحور şeklindeki yanlış bir örnek ile sıfat terkinine benzetmeye çalışanları, *Kitâbu'l-'Ayn*'da da karşılığı olan izahlarla Halîl b. Ahmed üzerinden tenkit edip düzeltmektedir (Ferâhidî, 1988, s. 8/73; 8/205; 8/207; Ensârî, 1981, s. 574).

2.5. EL-AHFEŞ EL-EVSAT (ö. 215/830 [?])

Ahfeş'in Halîl b. Ahmed'den doğrudan yaptığı rivayetler *Kitâbu'l-ğavâfi* adlı eserinde geçmekte olup bunlar şiire dair yaptığı yorumları içermektedir (Ahfeş el-Evsat, 1974, ss. 12; 18; 37; 38; 41; 61; 67; 71; 85; 95; 103). Diğer eseri *Me'âni'l-Kur'ân*'da ise aynı şekilde ondan ve Sîbeveyhi'den yaptığı doğrudan bir nakil yoktur. Ahfeş'in etkileşimini daha çok sonraki dönem eserleri üzerinden görebilmekteyiz. Basra dil mektebinden sayılsa da Halîl b. Ahmed ve Sîbeveyhi'ye otuz kadar meselede muhalif olduğu bilinmektedir (Kılıç, 2002, s. 345; Şevkî Dayf, 1968, s. 156). Ahfeş, muzâri' fiilin حتى edatı ile mansûb olmasındaki asli sebebin arkasındaki gizli bir أن oluşu hususunda Halîl b. Ahmed ve Sîbeveyhi ile aynı fikirdedir (Fârisî, 1990, s. 2/148; 2/239). Nâkış fiil ليس ye benzeyen لا harfinde isminin nekre gelmesi hususunda yine onun gibi düşünmektedir (İbnu's-Serrâc, 2005, s. 1/398).

Muhalif olduğu görüşe dair birkaç örnekten birincisi, müsennâ mu'tel isimlerin nispet lafızları ile ilgilidir. Halîl ve Sîbeveyhi ikilisine göre örneğin شيبة isminin nispeti (أبوي isminde olduğu gibi) kökündeki harf aslına irca edilerek شوي şeklinde yapılırken Ahfeş'e göre شىي şeklinde olduğu gibi bırakılarak yapılır (Ferâhidî, 1988, s. 8/103; Muberrred, 1996, s. 3/156). Ecvef fiilden ism-i mef'ûl yaparken Halîl b. Ahmed'e göre vezinde düşürülen 'illet harfi vezne ait و harfidir. Ahfeş'e göre ise düşen harf fiilin kendi harfidir (Ferâhidî, 1988, s. 4/312; İbnu's-Serrâc, 2005, s. 3/283; İbn Cinnî, 1954, s. 287). أشياء sözcüğünün yapısı ve munşarıflığı hakkında farklı görüş (Fârisî, 1987, s. 163) bildiren Ahfeş başta أفعل عل vezninde olmak üzere ikiden fazla و harfinin bir sözcükte bir araya gelmesini Halîl b. Ahmed gibi yorumlamamıştır. Halîl b. Ahmed, فال fiilini ilgili vezinde أفوؤل telaffuzu ile üç harfin varlığına aldırmadan okurken Ahfeş افويل biçiminde son harfi ي'ye kalb edip yumuşatarak okumayı uygun görmüştür (İbnu's-Serrâc, 2005, s. 3/313-314).

Aynı okulun mensupları olmakla birlikte kaynaklardan anladığımız kadarıyla Ahfeş'in de Mâzini gibi Halîl b. Ahmed ve Sîbeveyhi ikilisine sık sık muarız görüş sergilediği anlaşılmaktadır. Kaynaklarda böyle bir görüntü ortaya çıkmasının sebebi aslında sonraki dönem müelliflerin ortak fikirlerden ziyade أما قول söze başlayıp mugayir yorumlara daha fazla odaklanmış olmalarıdır (İbnü's-Serrâc, 2005, s. 3/338; 3/348; 3/558; Kâlî, 1975, s. 442).

2.6. EBÛ OSMÂN EL-MÂZİNÎ (ö. 249/863)

el-Mâzinî'nin Ebû Saîd el- Asmaî'den (Ö. 216/831) naklettiğine göre Halîl b. Ahmed, Arap dilinde taşğîrin, üçü de para anlamıyla bilinip فلس درهم ve دينار sözcüklerinde temsil olunan فَعِيل، فَعِيل ve فَعِيل olmak üzere üç ana vezinden öteye olamayacağını özetlemiştir (Muberrred, 1996, s. 2/236). Mâzinî، أشياء isminin gayr-ı munşarıflık durumu (Ferâhidî, 1988, s. 6/296; Ezherî, 2001, s. 11/302) gibi bir kısmı sarf dahilindeki konularda Sîbeveyhi ve Halîl b. Ahmed ile ittifak halindedir ancak sonraki dilcilerin işaret ettiği üzere, yine başta sarf olmak üzere birçok gramer konusunda da ikisi ile aynı fikri paylaşmaz (Muberrred, 1996, s. 1/397; 2/236; 3/384; İbnu's-Serrâc, 2005, s. 3/245). Gramer ile ilgili en önemli eseri *et-Taşrif* olup eserde Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb*'ındaki sarfla ilgili konuları derlenmiş vaziyettedir. Sık sık Sîbeveyhi'nin

görüşlerini aktardığı esere İbn Cinnû *el-Munşif* adında bir şerh yazarak kendi görüşlerini de serdetmiştir. İbn Cinnû, eseri kendisine ulaştıran ravileri ise Ebû Alî el-Fârisî (ö. 377/987), İbnü's-Serrâc ve Muberrred olarak sıralar (İbn Cinnû, 1954, s. 6).

Nahiv alimleri, إِيَّاكَ ve diğer sîgaları konusunda ihtilafa düşmüştür. Halîl b. Ahmed ile Sîbeveyhi'nin başı çektiği gruba göre إِيَّاكَ muzmar bir isim (zamir) olup ك harfine muzâf olmuştur. Ahfeş el-Evsat ve onun gibi düşünenlere göre bunlar أنتم ve أنتما zamirlerinde olduğu gibi ârizî mebnû olarak muhataba göre son kısımları إِيَّاكُمْ ve إِيَّاكُمْ şeklinde değişen müfred (yalın) lafızlardır. İbn Keysân (ö. 320/932 [?]) böyle lafızları tek bir isim mesabesinde görür. Günümüzde de yaygınlaşmış olan görüşe göre ise إِيَّاكَ mansûb bir isimden kinaye müphem lafız olup arkasına eklenen harfler muhatabın kim olduğunun tespiti için getirilmiş hitap harfleridir. Mâzinû bu hususta Halîl b. Ahmed ve Sîbeveyhi gibi düşünmektedir (İbn Cinnû, 2000, s. 1/319; İbn Sîde, 2000, s. 10/595-596).

2.7. MUBERRED (ö. 286/900)

Muberrred'in Halîl b. Ahmed'den aldıkları veya aktardıkları öncelikle Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb'* ma benzetilen *el-Mukteḍab* olmak üzere *el-Kâmil fi'l-luḡa ve'l-edeb* adlı eserlerinde görülmektedir. Bunlardan biri أشياء sözcüğünün gayr-ı munşarıflık durumu ile ilgilidir. Muberrred, onunla Mâzinû arasındaki birkaç dilcinin, vezin sistemi ve bilinen bazı sözcüklere yapılan kıyas üzerinden getirdikleri yorumu aktardıktan sonra قَوْلُ الْخَلِيلِ فَقَدْ ثَبِتَ diyerek *Kitâbu'l-'Ayn*'da yer alan Halîl b. Ahmed'in görüşünde karar kıldığını belirtir (Ferâhidî, 1988, s. 6/296; Müberred, 1996, s. 1/30).

قد harfi, isim fiillerde tek başına anlam taşıırken muzâri' fiilin önünde سوف konumundadır. Muberrred bu görüşü yine Halîl b. Ahmed'den aktarmakta ve ona katılmaktadır. Diğer taraftan شاء gibi lâmel harfi hemze olan şülâsî ecvef fiilin ism-i fâ'ilinde, ortadaki 'illet harfinden dönüşen ikinci bir hemzenin gelmesi durumunda ism-i fâ'ilin nasıl okunacağı hususunda cumhurun yorumuna aykırı olarak Halîl b. Ahmed'in yanında yer almıştır. Buna göre cumhur böyle ismin شاء şeklinde hazif ile okunmasına salık verirken Halîl b. Ahmed ile kendisine kıyas babında شَائِي şeklinde sübut ile okumuş ve her iki kelamın da güzel olduğunu vurgulamıştır (Müberred, 1996, ss. 1/115-116).

Benzer bir durum ve gruplaşma, mankûş ismin çoğulu ile iki harfi de ي olan leffî fiilin master isminde de ortaya çıkmıştır. Birincisine örnek olarak شَهِيَّة isminin çoğulunun شَهَوَى veya شَهَاوٍ olarak iki farklı şekilde okunmasıdır. İkincinin örneği ise حَيِّ fiilinden türeme master isim حَيَاة sözcüğü ve benzerlerinin فَعْلَةٌ vezni ile gelmesi neticesinde şeddeli iki 'illet harfinden kaçmak için ikinci ي harfinin ا harfine kalbi ile okunmasıdır. Muberrred, Halîl b. Ahmed ve Sîbeveyhi'den aktardığı bu görüşleri beğendiğini ifade etmiştir (Ferâhidî, 1988, s. 3/354; Müberred, 1996, s. 1/151).

İki harfli (يُ gibi) isimlerin nispet formunun elde edilişi, أفعال ve sonuna ان ziyadesi gelen فعلان veznindeki isimlerin yapısı ile çekimi gibi sarf konularında bazen Sîbeveyhi'nin de adını zikrederek Halîl b. Ahmed ile aynı görüşte yer alan Muberrred, sarf konularının dışında nahiv mevzularında da Halîl b. Ahmed'in adını zikretmeyi mutata hale getirmiştir. Çoğu kez onunla aynı fikirdedir ancak itiraz noktalarının daha popüler olduğu göze çarpar. Muberrred'in nahiv ile ilgili konularda Halîl b. Ahmed'in adını zikrederek önce muhalif olduğu hususlardan, sonra da ittifak halinde olduğu konu başlıklarından birkaç tanesi şu şekildedir:

يَا زَيْدُ وَالْحَارِثُ أَقْبِلَا cümlesinde olduğu gibi lââm-ı ta'rîf almış bir ismin müfred 'alem veya muzâf bir münâdaya atfedilmesi durumunda Halîl b. Ahmed ve Sîbeveyhi'ye göre mansûb okunması gerekirken Muberrred merfû olan cumhurun okuyuşunu daha güzel bulmuştur (Müberred, 1996, s. 4/212).

مَرَزَتْ بَعْلَامَ زَيْدِ الْعَاقِلِينَ cümlesinde olduğu gibi, ma'rifeye muzâf olan cins bir isim ile muzâfun ileyhinin ayrı iki isim gibi kabul edilip müşterek sıfat alamayacağını, başka bir deyişle الْعَاقِلِينَ gibi bir lafzın aynı anda hem بَعْلَامَ hem de زَيْدِ isminin sıfatı olamayacağı konusundaki Sîbeveyhi'ye muarız olan Halîl b. Ahmed'in görüşüne katılmıştır (Müberred, 1996, s. 4/315).

Muzâri' fiilin mansûb olmasındaki gerçek 'âmilin gizli veya açık bir نْ edatı oluşundaki Halîl b. Ahmed'in görüşüne (Ferâhidî, 1988, s. 8/350) itiraz ederek onun dışındaki edatların da bizatihi 'âmil olabileceğini ileri sürmüş, naşb edatlarından لْ harfinin iki ayrı lafzın terkihi oluşu ile ilgili ona ait fikre katılmamıştır (Müberred, 1996, ss. 2/6-8).

Fiil vezninde gelen isimlerin ğayr-ı munşarîf kabul edilmesi, cezm edatlarının neler olduğu ve dolayısıyla muzâri' fiilin cezm olması, taşğîr vezninin genel olarak üç vezinle özetlenmesi, نْ tekit harfinin hangi durumlarda kesre veya fetha alacağı, إِمَّا ve أَمَّا lafızlarının okunuş biçimleri konularında ise genel olarak Halîl b. Ahmed ve Sîbeveyhi ile aynı görüştedir (Ferâhidî, 1988, s. 8/396; Müberred, 1996, ss. 2/48; 2/336; 2/347; 3/28; 3/383).

Yukarıda bazı örneklerini verdiğimiz türden yaklaşımlar, Muberrred'in başta Halîl b. Ahmed, sonra da Sîbeveyhi'den rivayetinin ve mutabakatının çokluğu ilgili kaynakların onun üzerindeki rolünü ifade etmektedir. Kendisi bu yakınlığı ve etkiyi bazen أَحَبَّ إِلَيْنَا diyerek dışa vurmaktadır (Müberred, 1996, s. 1/200). Diğer müelliflerde olduğu gibi bazı konularda ihtilaf etmesi onlardan etkilenmediği anlamına gelmez zira ortaya koyduğu ihtilaf tam tersine onlardan etkilendiğinin kanıtıdır.

3. KİTÂBU'L-'AYN'IN KÛFELİ DİLCİLERİN GÖRÜŞLERİNDEKİ İZLERİ

İki dil mektebi arasındaki ilk ihtilâfların, Kûfe temsilcisi Ebû Ca'fer er-Ruâsî ile (ö. 187/803) Basra'nın temsilcisi Halîl b. Ahmed arasında başladığı, daha sonra Kûfeli Kisâî ile Basralı Sîbeveyhi arasında devam ettiği belirtilir. Hatta bu iki âlimin, dönemin Abbasi halifesinin emriyle vezirin huzurunda "zünbûriyye" meselesi diye meşhur olmuş gramer tartışması yaptıkları bilinir (Hamevî, 1993, s. 4/175; 5/2125; Kıftî, 1982, s. 2/358-359; Maarî, 1992, s. 103; Mısri, 1428, s. 1/325). Sonraki dönemde Kûfe mektebinden Sa'leb ile Basralı Muberrred arasında geçen lugavî ve edebi tartışmalar da bu cümledendir.

Kûfeli ilk grameriler bir taraftan da aslında Basralıların öğrencileriydi. Örneğin Ebû Ca'fer er-Ruâsî (ö. 187/803) Basralı Îsâ b. Ömer es-Sekâfî ile Ebû Amr b. Alâ'dan ders aldıktan sonra Kûfe'ye yerleşerek orada nahiv dersleri vermiş, öğrencileri için *Kitâbu'l-fayşal fi'n-naḥv* adlı eserini yazarak gramer çalışmalarını mekân olarak oraya transfer etmeye başlamıştır. Kûfe mektebi Ruâsî'den sonra hicri ikinci yüzyılın sonlarına doğru Kisâî ve Ferrâ aracılığıyla Basra mektebinden iyice bağımsız hale gelmiştir (Kılıç, 2002, ss. 345-346; Özbalıkçı, 2009, s. 130).

Halîl b. Ahmed'in yaşadığı süre dahil edilerek söylenecek olursa, özellikle Abbasi yönetimine denk gelen iki asırlık dönemde Basra kadar Kûfe şehri de önemli bir ilim ve kültür merkezi olmuştur. Kisâî ve Ferrâ başta olmak üzere çok sayıda dilcinin yetiştiği bu şehir, tıpkı Basra gibi hicri dördüncü yüzyıla varmadan önemini yitirmeye başlamış, dil ve edebiyat bilginleri onların yerine başta Bağdat olmak üzere kendilerine yeni merkezler bulmuştur.

Buradan sonraki kısımda, sayıları çok fazla olmayan Kûfe dil mektebine bağlı önde gelen üç dilcinin gramere dair bazı görüşlerinden örneklendirme yapılarak devam edilecektir.

3.1. EBÛ CA'FER ER-RUÂSÎ (ö. 187/803)

Ruâsî ile Halîl b. Ahmed arasındaki bağlantının en güçlü kanıtı “Halîl b. Ahmed’in eserini Ruâsî’nin gönderdiği kitaba göre yazdığı” şeklindeki ifadelerdir. Diğeri ise Sîbeveyhi ile alakalı olup kaynaklarda geçen ve Sîbeveyhi’nin eserinde الكوفي mahlasıyla zikrettikleri kişinin Ruâsî olduğudur (Afgânî, t.y., s. 114; Tantâvî, 2005, s. 94). Bu da Sîbeveyhi’nin ondan rivayette bulunduğu ve gramer babında her halde ondan etkilendiğini göstermektedir.

Ruâsî, Halîl b. Ahmed ve Sîbeveyhi’nin mezhebi diye anılan Basra dil mektebinin temel görüşlerinden farklılaşmanın ilk örneklerini göstermeye başlar. Bunlardan en başta gelen hususlardan biri harflerin mahreç ve sıfatları, dolayısıyla da ibdâl ve i’lâl durumları hakkındadır. Örneğin {بِعْفَرٍ لِمَنْ يَشَاءُ} (Âl-i İmrân 3/129) ayetinde olduğu gibi mahreçleri yakın olan ر harfinin mabadındaki ل harfine idğâmını Basralıların çoğunluğu caiz görmezken Ruâsî, Kisâî ve Ferrâ’nın başını çektiği Kûfe ehli buna cevaz verir (Ebû Hayyân, 1998, s. 2/706; Suyûtî, t.y., s. 3/496). Diğeri taraftan فَيْعَل vezninde gelmesi gereken ve zorunlu olarak bünyesine üç adet ي harfi dâhil olduktan sonra birinin hazf edilerek okunduğu حِيٌّ (kıyasa göre aslı فَيْعَل vezninde حَيْبِيٌّ) gibi sıfat-ı müşebbehe lafızların kıraatinde Halîl b. Ahmed ve Sîbeveyhi’ye itiraz etmezler. Benzer şekilde فَضَاة ve خَوْنَةٌ gibi mu’tel fiillerin ism-i fâ’ilin geldiği cemi’ formlarında durum böyle olmuştur (Sîrâfî, 2008, s. 5/337). Ruâsî’nin de dahil olduğu bu üçlü grup, ن ve kardeşlerinin, muzâri’ fiili müstakil olarak cezm edeceği konusunda ise diğeri ikiliye muhalif olurlar (Mısri, 1428, s. 4/13).

3.2. KİSÂÎ (ö. 189/805)

Ferrâ ve Ahmed b. Hanbel gibi önemli şahsiyetlere dil, hadis ve kıraat ilmi öğreten Kisâî, isnadında problem olmaması şartıyla âhâd haberleri nahiv ilminde kullanmaktan çekinmemiş ve seyahatinde tanıdığı ve güvendiği kabilelerin şâz kullanımlarını referans kabul etmiştir. Kaynaklarda Kisâî’nin başından geçen ve Kûfelilerin kabilelerden duydukları şâz kullanımlarla kıyas yapmalarını gösteren şöyle bir örnek geçer: Abbâsî halifesi Muhammed el-Mehdî misvak kullanmakta iken o sırada yanında bulunan çocuklarının eğitimine “misvaklamak/السواك” sözcüğünden emir fiil yapmasını ister. Lugavî kıyasa göre اسْتَنَّكَ şeklinde emir fiil yapan eğitmeni eleştiren halifeye, eğitim işi için çölden yeni dönmüş olan Kisâî’yi tavsiye ederler. Aynı soruyu ona da soran halife, kabile diliyle ondan سَنَّكَ cevabını alınca beğenir ve artık emirlerin eğitimi ona kalmıştır (Enbârî, 1985, s. 61; Hamevî, 1993, s. 4/1740; Kıftî, 1982, s. 2/259; Safedî, 2000, s. 2/50) Bu yüzden şâz örnekleri sadece tekraren zikreden ve onlarla kıyas yapmayan Basralıların aksine kıyas yapmayı tercih etmiştir. Dildeki buna benzer farklı yaklaşımlarıyla Ruâsî’nin başlattığı ihtilaf sürecini olgunlaştırarak Kûfe nahiv mektebinin kurucusu sayılmıştır. Halîl b. Ahmed ile Ruâsî arasındaki tartışmalar Sîbeveyhi ile onun arasında Zünbûriyye adıyla daha şiddetli bir şekilde devam etmiştir. Dil alanındaki görüşleri, başta Basralı dilciler olmak üzere alimlerden telakki ettikleri, çölde Arap kabilelerinden duyup öğrendikleri ve bireysel olarak edindiği kazanımlarına dayanır (İsmâîl, 1405, s. 430). Halîl b. Ahmed gibi, çöllerde yaptığı seyahatlerle Arap dilini kaynağından öğrenme çabası ile dikkat çekmektedir.

Kisâî, ن edatının terkihi ve ameli konusunda Halîl b. Ahmed’in *Kitâbu'l-'Ayn* da belirttiklerine genel olarak mutabık kalmaktadır (Ferâhidî, 1988, s. 8/350; Sîrâfî, 2008, s. 3/192-193).

Dolayısıyla o Sîbeveyhi ve cumhurun görüşlerine de bu bakımdan ters düşmektedir (Mûsâ, 2022). اللهم lafzı Halîl b. Ahmed, Sîbeveyhi ve Basra mektebine göre يا الله terkiibinden oluşup sondaki çamme, müfred münâdâ isimdeki binaya tekabül eder. Şeddeli م harfi ise يا lafzındaki iki harfin yerine geçer (عوضٌ من حرفين). Bu, Ruâsî'nin onlardan rivayetidir. Kisâî ile daha sonra Ferrâ ve Muberrred'in يا الله أمنا بخير olarak tevil ettikleri terkipte yer alan çamme أمنا lafzının içindeki çammedir. Kûfiler ayrıca Arap kabilelerinde duydukları şekliyle terkiibin başına يا اللهم biçiminde tekrar nidâ' harfi gelebileceğini söylese de Nehhâs bu durumda aynı yerde hem asıl hem de vekil bir arada bulunma hatasından dolayı bu fikri eleştirir (Ezherî, 2001, s. 6/225; İbn Sîde, 2000, s. 5/189; İbnu's-Serrâc, 2005, s. 1/338; Nehhâs, 2004, s. 334; Sîrâfî, 2008, s. 1/184-185).

İki mektebin ihtilaf ettiği hususlardan bir başkası لولا şart edatından sonraki ismin merfû oluşundaki sebep ile ilgilidir. Basra mektebine göre ref' durumu ismin ibtidâiyye oluşuna matuftur. Kûfe mektebine göre ise hazf edilmiş bir fiilin ma'mûlü (fâ'ili) oluşuna mebnidir. Buraya kadar ihtilaf eden iki grup başta Kisâî olmak üzere zahir ismin yerine gelecek olan zamir hususunda icmâ halindedir ve Halîl b. Ahmed'in ifadeleri ile paraleldir (Ferâhidî, 1988, s. 8/348). Zamir hem {لَوْلَا أَنْتُمْ لَكُنَّا مُؤْمِنِينَ} (Sebe' 34/31) ayetinde geçtiği üzere لولا أنا gibi munfasıl hem de Araplardan aktardıkları üzere لولاك veya لولاي gibi muttasıl olabilir (Sîrâfî, 2008, s. 3/136-137).

Halîl b. Ahmed, Sîbeveyhi ve tabileri, مثى gibi munşarîf mankûş ismin sonunda yer alan ا harfinin, isimde vakıf yapılıncaya bile ismin aslından oluşuna hükmeder. Mâzinî'den aktarıldığına göre başta Kisâî ve daha sonra Muberrred buna karşı çıkararak maşûr 'in burada tenvine bedel olduğunu iddia etmiştir (Sîrâfî, 2008, s. 4/256). Bir kıraat imamı olarak bu tür isimlerin vakfı esnasındaki tavrı, onları imale ile okuyuşuna da yansımıştır.

Daha önce Ruâsî başlığı altında değinildiği üzere فِيعِل vezninde gelmesi gereken ve zorunlu olarak bünyesine üç adet ي harfi dâhil حيّ gibi sıfat-ı müşebbehe lafızların kıraatinde Halîl b. Ahmed ve Sîbeveyhi ile mutabık görünmekte, onlardan iktibas yapmaktadır (Sîrâfî, 2008, s. 5/337).

3.3. FERRÂ (ö. 207/822)

Kıyas, Ferrâ'nın dil meselelerindeki en önemli düsturudur. Bedevînin î'râba verdiği önemi şehirlinin manaya verdiği önemden üstün tutmuştur. Zira doğru î'râb zaten doğru manayı da hamildir. Bunun neticesi olarak başta Sîbeveyhi olmak üzere hem öncekilerin görüşlerini hem de çağdaşlarının görüşlerini dikkate almış ve kendi görüşlerini ortaya koymaya da özen göstermiştir. Böylece sonrakilerin "Ferrâ olmasa Arapça olmazdı" sözünü hak ettiğini göstermiştir (Enbârî, 1985, ss. 81-83; Ezherî, 2001, s. 1/11-17; İbn Cinnî, 1954, s. 452; İbnü'n-Nedîm, 1997, ss. 91-92; Kıfî, 1982, s. 4/7-15; Tüccar, 1995, ss. 406-408). Günümüze ulaşan eserlerinde bizzat Halîl b. Ahmed ve Sîbeveyhi adını zikrederek yorum odaklı iktibas yapmaz. Aradaki tesir veya etkileşimi görmek için sonraki dönem eserlerine göz atmak gerekmektedir. Kûfe mektebi, Ferrâ ile devam etmiş, onun getirdiği yeni bakış açıları, kıyaslar ıstılahlar, 'âmil ma'mûl ilişkisi ve yorumlarla olgunlaşmıştır. Ancak bu onun Kisâî'den ders aldığını, Kisâî'nin de Halîl b. Ahmed'e öğrencilik yaptığı ve üstelik *el-Kitâb'ı* hem Basralı Ahfeş'e iki kez hem de Kûfeli dilcilere okuduğu ve okuttuğu gerçeğini değiştirmemektedir. Dolayısıyla Halîl b. Ahmed ile başlayan bu etki ve etkileşimin ne kadar güçlü olduğunu rahatlıkla söylemek mümkündür (Şevkî Dayf, 1968, ss. 158-159).

Etki çoğu zaman tepki olarak kendini gösterir. Ferrâ'nın Basra mektebinden etkilendiği aşikardır ancak belli başlıklarda muhalif görüşler sergilemiştir. Bunlardan birkaç örneklendirme yapabiliriz. Halîl b. Ahmed başta olmak üzere Basra mektebi أخذك أمالك gibi bir cümlede zarf olarak gelen haberin 'âmilini mübtedâya ait düşmüş bir habere taalluk ettirirken Ferrâ ve grubu 'âmili manevi olarak adlandırır (Ferâhidî, 1988, s. 8/429; Şevkî Dayf, 1968, s. 165). 'Âmillerin manevi olarak değerlendirilmesi Ferrâ özelinde ve Kûfe mektebi genelinde çok görülen bir durumdur.

Temel konulardan biri olan fiil veya mastarın hangisinin kök olduğu hususunda da Ferrâ, Halîl b. Ahmed'in aksine fiilin kök oluşunu benimsemiştir (Ferrâ, 1983, s. 2/308; Şevkî Dayf, 1968, s. 196).

Ferrâ, Halîl b. Ahmed ve mektebinin mâzi, muzâri' ve emir fiil ile ism-i fâ'il için kullandığı terimler için farklı lafızlar kullanır. Muzâri' fiilin naşb olmasında muzmar ف، و، أو harfi yerine أن kısmı zamir, sonraki kısım hitaba delalet eden harftir. Ferrâ'ya göre ise أنت müstakil basit bir zamir olup mürekkep değildir. Aynı durum کم isminin terkihi için de geçerlidir (Enbârî, 1985, s. 1/243; Şevkî Dayf, 1968, s. 203).

Mef'ûl isimlendirmesi ve mef'ullerin çeşidi hakkındaki görüşler de Ferrâ'dan itibaren değişmiştir. Bedeli kastetmek için ترجمته lafzını kullanır olmuşlardır (Ferâhidî, 1988, s. 8/350; Suyûtî, t.y., s. 1/223; Şevkî Dayf, 1968, ss. 165-166). Ayrıca Ferrâ'nın, cinsini nefyeden لا için تَبْرئة lafzını, hâl için قَطْع lafzını, bazen i'rabda uyanların hepsi için نعت lafzını, müte'addî fiil için واقع lafzını kullandığı da görülmektedir (Ferrâ, 1983, s. 1/7). Bunlara benzer çok sayıda terim ifade kullanımında farklılıklar görülmekte olup çoğu Ferrâ ile kendini göstermeye başlamıştır.

الله lafzı konusunda da Ferrâ, Kisâî ile birlikte hareket ederek Halîl b. Ahmed ve Sîbeveyhi'ye muhalif tavır sergilemiştir (Ezherî, 2001, s. 6/225; İbnü's-Serrâc, 2005, s. 1/338; Nehhâs, 2004, s. 65; Sîrâfî, 2008, s. 1/184-185). Fiili, üç kısma ayıran bu ikili ve Basra mektebine karşı yine karşı mektepten olan Ahfeş el-Evsat ile mutabık kalarak Ferrâ iki kısma ayırmıştır. Ferrâ'ya göre emir fiil muzâri'den koparılmış mukadder bir ل harfi ile meczûm yani mu'reb bir lafızdır (Fâkihî, 1988, s. 97). Bundan dolayı kendisi emir fiil için "mezcûm" lafzını tercih etmiştir (Ferrâ, 1983, s. 1/70). Ferrâ ile Ahfeş'in diğerlerine mugayir olarak ortak görüş sergiledikleri başka bir konu da gayr-ı munşarîf kabul edilen أشياء isminin yapısı ve sarftan men sebebidir. Bu hususta Kûfeli Kisâî'nin görüşüyle de uyuşmadıkları görülür (Ezherî, 2001, s. 11/301).

Ferrâ'nın her çıkışı elbette ihtilaf doğurmamıştır. İlk derslerini Basralı dilcilerden almış ve dolaylı olarak Halîl b. Ahmed ve Sîbeveyhi'den etkilenmiştir. Harflerin mahreçleri konusunda nadiren (Esterâbâdî, 1975, s. 3/254) muhalif olsa da sözcüğün harflerindeki mahreç ile anlamı arasındaki doğru orantı konusunda Halîl b. Ahmed ile aynı fikirdedir. Görünen o ki Halîl b. Ahmed'in *Kitâbu'l-'Ayn*'da لَصِقْ و لَزِقْ için aynı anlamları vermesi hatta birini diğerinin izahında kullanması ile Ferrâ'nın aynı minvalde bir bakış açısı sergilemesi bir tesadüf değildir (Ferâhidî, 1988, s. 5/77; Ferrâ, 1983, s. 3/241). Yine Ferrâ'nın, Halîl b. Ahmed'in ta'accüb bahsinde وَيَكُنْ lafzına getirdiği yorumla ilgili görüşte olduğu fark edilmektedir (Ferâhidî, 1988, s. 8/442; Ezherî, 2001, s. 15/469).

SONUÇ

Yapısı itibarıyla sözlük olsa da *Kitâbu'l-'Ayn*'ın yazıldığı dönemin şartları göz önüne alındığında Arap gramerine dair çok sayıda meseleyi ele aldığı ve Arap gramerine dair özgün ve değerli bilgiler içerdiği ve bu yönüyle sonraki dönem eserlerine kaynaklık ettiği görülmüştür. Bazı kelimelerin günümüzde mutata olan isimlendirmelere aykırı istilahlarla kullanıldığı görülmüş olsa da terimlerin birçoğunu daha sonra Sîbeveyhi ondan alıp geliştirerek günümüze ulaşmasını sağlamıştır.

Halîl b. Ahmed'in şahsında ve dolayısıyla da *Kitâbu'l-'Ayn*'a aktardığı içeriklere bakıldığında Arapçanın en fasih konuşulduğu dönemlerin ürünlerini haiz olduğu görülmektedir. Zira gerek ticaret amacıyla gerekse ilmi sohbetlerde bulunmak üzere başta Basra ve Kûfe mıntikasına gelen kişiler ile hac ve umre ziyaretleri sırasında karşılaştığı ya da özellikle bu amaçla Necid, Hicaz ve Tihâme çöllerine, fasih Arapçanın konuşulduğu bölgelere giderek bir araya geldiği kişilerden alıp öğrendiklerini sözlüğüne aktarmış, oradan da bir silsile ile Sîbeveyhi'nin eseri üzerinden başta Basra ve Kûfe olmak üzere dil mektebi temsilcilerini etkilemiştir.

Sîbeveyhi Arap gramerinde özgün ve temel eser sayılan kitabında hoca-öğrenci ilişkisi gereği defalarca Halîl b. Ahmed'e müracaat ederek onun görüşlerinin kayda geçmesini sağlamıştır. Bu bilgilerin bir kısmı ise *Kitâbu'l-'Ayn*'da ya olduğu gibi ya da dolaylı ifadelerle kendine yer bulmuştur. Onda geçen bilgilerin de silsile halinde daha sonraki dil ve gramer kitaplarında yer alması başta *Kitâbu'l-'Ayn*'ın olmak üzere *el-Kitâb*'ın da silsile halinde Arap gramerindeki katkısını göstermektedir.

Erken bir dönemde telif edilmesine rağmen aruz vezninin de kurucusu olan Halîl b. Ahmed'in bıraktığı فعل şeklindeki kodlama sistemi, iktibas yapılmaya bile *Kitâbu'l-'Ayn*'dan sonraki çalışmalara aktarılmış ve günümüze kadar ulaşan önemli bir miras olarak yerini almıştır. Örneğin, Sîbeveyhi'nin ona sorup eserine aktardığı ve *Kitâbu'l-'Ayn*'da görülen temel hususlardan birisi, tenvînin isimlerde munşarîf olmanın alameti sayılmasıdır. Bu görüş daha sonra Muberrid ve İbn Cinnî olmak üzere birçok dilcinin eserine aktararak günümüze kadar ulaşmıştır. Birçoğu günümüze yansımış olan Halîl b. Ahmed ile Sîbeveyhi arasındaki güçlü bağlantı sonraki gramercilerin eserlerinde هذا قول (مذهب) الخليل وسيبويه denilerek kendisini göstermiştir. Diğer bir deyişle *Kitâbu'l-'Ayn*'ın ardından Sîbeveyhi ile birlikte gramer bilgileri bir miktar değişiklik gösterse de diğer gramer ve dilciler arasında tevarüs etmiştir. Üstelik etki sadece Basra mektebinde değil tepki refleksiyle başta Ferrâ olmak üzere eserde işlenen mevzular Kûfe mektebinde de bazen ortak bazen de farklı yorumlarla kendini göstermiştir.

KAYNAKÇA

Afgânî, S. b. M. (t.y.). *Min târîhi'n-naḥvi'l-'Arabî*. Mektebetu'l-Felâh.

Ahfeş el-Evsat, E. H. (1974). *Kitâbü'l-ḳavâfi*. Dâru'l-Emâne.

Âli Hüseyin, S. b. A. (2010). Akvâlü'r-ruvât ve'l-'ulemâ' fî mu'cemi'l-'Ayn ve işkâliyyetü'n-nisbe. *Mecelletü'l-'Ulûmi'l-'Arabiyye*, 16, 54-120.

- Aşş, Y. (1941). Evveliyetü tedvîni'l-me'âcim ve târihu kitâbi'l-'Ayni'l-merviyy 'ani'l-Ḥalîl b. Aḥmed (3). *Mecelletü'l-mecmai-Arabî*, 16(11), 512-521.
- Bennâ, Ş. A. (2006). *İthâfu fudalâi'l-beşer fi'l-kırââtî'l-erbe'ati'l-'aşar* (3. bs). Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- Bulut, A. (2013). Yûnus b. Habîb. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 43, ss. 606-607). TDV Yayınları.
- Cibâlî, H. (2004). Ârâu'l-Ḥalîl en-naḥviyye fî ḍav'i kitâbi'l-'Ayn. *Mecelletu câmi'ati'n-necâh li'l-ebhâs (el-'ulûmu'l-insâniyye)*, 18(1), 29-50.
- Ebû Hayyân, M. (1420). *el-Baḥru'l-muḥîṭ fi't-tefsîr* (C. 1-10). Dâru'l-Fikr.
- Ebû Hayyân, M. (1998). *İrtişâfu'd-ḍarab min lisâni'l-'Arab* (C. 1-5). Mektebetu'l-Hâncî.
- Ebu't-Tayyib el-Lugavî, A. (2009). *Merâtibü'n-naḥviyyîn*. el-Mektebetu'l-Asriyye.
- Enbârî, M. (1985). *Nüzhetü'l-elibbâ' fi ṭabakâti'l-üdebâ'* (3. bs). Mektebetu'l-Menâr.
- Enbârî, M. (2003). *el-İnşâf fî mesâil'l-ḥilâf beyne'n-naḥviyyîn: el-Başriyyîn ve'l-Kûfiyyîn* (C. 1-2). el-Mektebetu'l-Asriyye.
- Ensârî, Z. (1981). *en-Nevâdir fi'l-luğa*. Dâru's-Şurûk.
- Esterâbâdî, M. (1975). *Şerḥu Şâfiyeti İbni'l-Hâcib* (C. 1-4). Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye.
- Ezherî, M. (2001). *Tehzîbu'l-luğa* (C. 1-15). Dâr'u İhyâi't-Turâsi'l-Arabî.
- Fâkihî, A. (1988). *Şerḥu kitâbi'n-naḥv fi'l-ḥudûd*. Dâru't-Tedâmun li't-Tibâa'.
- Fârisî, H. (1987). *el-Mesâ'ilü'l-halebiyyât* (C. 1-6). Melik Suud Üniversitesi.
- Fârisî, H. (1990). *et-Ta'lîka 'alâ kitâbi Sîbeveyhi* (C. 1-6). Melik Suud Üniversitesi.
- Ferâhidî, H. (1988). *Kitâbu'l-'Ayn* (C. 1-8). Müessesetu Dâri'l-Hicre.
- Ferâhidî, H. (1995). *el-Cumel fi'n-naḥv* (5. bs). Müessesetu'r-Risâle.
- Ferrâ, Y. (1983). *Me'ânü'l-Kurân* (C. 1-3). Dâru'l-Mısıryye li'te'lîf ve't-tercüme.
- Geylanî, M. (2020). Arap dil ekolleri ve önde gelen temsilcileri. *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi*, 6(1), 204-235.
- Hamevî, Y. (1993). *Mu'cemu'l-udebâ' (İrşâdu'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb)* (C. 1-7). Dâru'l-Karb'i-İslâmî.
- Hudeysî, H. (2001). *el-Medârisü'n-naḥviyye*. Dâru'l-emel.
- İbn Cinnî, O. (1954). *el-Munşif*. Dâru's-Sekâfeti'-Âlemiyye.
- İbn Cinnî, O. (1999). *el-Ḥaşâiş* (4. bs, C. 1-3). el-Hey'etü'l-Mısıriyyetü'l-âmmelî'l-kitâb.
- İbn Cinnî, O. (2000). *Sirru şinâ'ati'l-i'râb* (1. bs, C. 1-2). Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- İbn Sîde, A. (2000). *el-Muḥkem ve'l-muḥîṭu'l-'azam fi'l-luğa* (C. 1-11). Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- İbnu'l-Mu'tez, A. (1976). *Ṭabakâtü's-şu'arâ'* (3. bs). Dâru'l-Maârif.
- İbnu's-Serrâc, M. (2005). *el-Uşûl fi'n-naḥv* (C. 1-3). Müessesetu'r-Risâle.
- İbnu'n-Nedîm, M. (1997). *el-Fihrist* (2. bs). Dâru'l-Ma'rife.

- İsmâîl, A. M. (1405). el-İmâm el-Kisâî ve ârâuhû fi'n-naḥv. *Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi Arap Dili Fakültesi*, 1(2), 425-452.
- Kâlî, İ. (1975). *el-Bâri' fi ğarîbi'l-luġati'l-'Arabiyye*. Mektebetu'n-Nahda.
- Kıftî, A. (1982). *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuḥât* (1. bs, C. 1-4). Dâru'l-Fikri'l-Arabî.
- Kılıç, H. (2002). Kûfiyyûn. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 26, ss. 345-346). TDV Yayınları.
- Kılıç, H. (2010). eş-Şâfiye. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 38, ss. 247-248). TDV Yayınları.
- Koçak, İ. (1988). Ahfeş el-Ekber. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 1, s. 525). TDV Yayınları.
- Mûsâ, K. A. (2022, Mart 12). أداة (ن) في النحو العربي. أداة (ن) في النحو العربي. https://www.alukah.net/literature_language/0/66950
- Maarrî, A. (1992). *Târîhu'l-'ulemâi'n-naḥviyyîn mine'l-Başriyyîn ve'l-Kûfiyyîn ve ğayrihim* (2. bs). Hicr li't-Tibâa' ve'n-Neşr ve't-Tevzî' ve'l-İlân.
- Mahzûmî, M. (1972). *el-Ferâhidî: 'Abqarî mine'l-Başra* (2. bs). Dâru's-şüûni's-seġâfiyyeti'l-âmme.
- Mısrî, M. M. (1428). *Şerḥu't-tehsîl: Temhîdü'l-kavâ'id bişerḥi teshîl'l-fevâid* (C. 1-11). Dâru's-Selâm li't-Tibâa' ve'n-Neşr ve't-Tevzî' ve't-Terceme.
- Mubberred, M. (1996). *el-Mukteḍab* (C. 1-4). Âlemü'l-Kutub.
- Nassâr, H. (1968). *Yûnus b. Habîb* (1. bs). Dâru'l-kâtib el-Arabî li't-tibâ'a ve'n-neşr.
- Nassâr, H. (1988). *el-Mu'cemu'l-'Arabî neş'etuhû ve teṭavvuruhû* (4. bs, C. 1-2). Dâru Mısır li't-Tibâa.
- Nehhâs, A. (2004). *'Umdetü'l-kitâb* (1. bs, C. 1-1). Dâru İbn Hazm.
- Ömer, A. M. A. (2003). *el-Baḥsü'l-luġavî 'inde'l-'Arab* (8. bs). Âlemü'l-Kutub.
- Özbalıkçı, M. R. (2009). Sîbeveyhi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 37, ss. 130-134). TDV Yayınları.
- Râzî, M. (1979). *Mu'cemu mekâyîsi'l-luġa* (C. 1-6). Dâru'l-Fikr.
- Ryding, K. C. (Ed.). (1998). *Early medieval Arabic: Studies on al-Khalîl ibn Ahmad*. Georgetown University Press.
- Safedî, H. (2000). *el-Vâfi bi'l-vefeyât* (C. 1-29). Dâru İhyâi't-Turâs.
- Sîbeveyhi, A. (1988). *El-Kitâb* (3. bs, C. 1-4). Mektebetu'l-Hâncî.
- Sîrâfî, E. S. el-H. b. A. b. M. (1966). *Aḥbârü'n-naḥviyyîne'l-Başriyyîn*. Matbaatu Mustafa el-Bâbî el-Halebî.
- Sîrâfî, H. (2008). *Şerḥu Kitâbi Sîbeveyhi* (C. 1-5). Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- Suyûtî, C. (t.y.). *Hem 'u'l-hevâmi' fi şerḥi Cem 'i'l-cevâmi'* (C. 1-3). el-Mektebetu't-Tevfikiyye.
- Suyûtî, C. (1964). *Buġyetü'l-ov'ât fi ṭabakâti'l-luġaviyyîn ve'n-nuḥât*. (C. 1-2). el-Mektebetu'l-Asriyye.

- Suyûtî, C. (1998). *el-Müzhir fi 'ulûmi'l-luğati ve envâ'ihâ* (C. 1-2). Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- Şevkî Dayf, A. A. (1968). *el-Medârisu'n-naḥviyye* (7. bs). Dâru'l-Maârif.
- Şiblî, A. İ. (1989). *Ebû Alî el-Fârisî: Hayâtühû ve mekânetühû beyne'l-eimmeti't-tefsîri'l-'Arabiyye ve âsâruhû fi'l-kırâa' ve'n-naḥiv* (C. 1-1). Dâru'l-Matbûati'l-Hadîse.
- Şirin, M. M. (2015). Nahiv ilmi ve ekollerî. *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(1), Art. 1.
- Taberî, M. (2001). *Câmi 'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân* (C. 1-31). Dâru Hicr.
- Tantâvî, M. (2005). *Neş'etu'n-naḥv ve târîḥu eşhuri'n-nuḥât*. Mektebetu İhyâi't-Turâsi'l-İslâmî.
- Tüccar, Z. (1995). Ferrâ, Yahyâ b. Ziyâd. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 12, ss. 406-408). TDV Yayınları.
- Zemahşerî, M. (1407). *el-Keşşâf 'an ḥakâ'iki gawâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-eḳâvîl fi vücûhi't-te'vîl* (3. bs, C. 1-4). Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî.
- Zuvey, A. M. S. (2013). Sesbilimin Kurucusu el-Halil b. Ahmed (N. Hanay, Çev.). *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2(4), 195-227.